

การจัดการท่องเที่ยวโดยชุมชนแบบมีส่วนร่วมของชุมชนรอบพื้นที่ เหมืองแม่เมาะอำเภอแม่เมาะ จังหวัดลำปาง

Community Based Tourism Management: A Case of Around the Mae-Moh Mine Lampang

คมกฤต วงศ์นาง¹, เกศรา สุกเพชร², ศรีสุตา แซ่ลี³, สุรัตน์ วรางค์รัตน์⁴

บทคัดย่อ

การศึกษากิจการการท่องเที่ยวโดยชุมชนแบบมีส่วนร่วมของชุมชนรอบพื้นที่เหมืองแม่เมาะ อำเภอแม่เมาะ จังหวัดลำปาง มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษารูปแบบการท่องเที่ยวโดยชุมชนที่เหมาะสมกับสภาพและศักยภาพของพื้นที่รอบเหมืองแม่เมาะ และเพื่อพัฒนาเส้นทางท่องเที่ยวเชื่อมโยงในพื้นที่รอบเหมืองแม่เมาะ อำเภอแม่เมาะ จังหวัดลำปาง เก็บข้อมูลจากการสัมภาษณ์และประชุมกลุ่มย่อยผู้มีส่วนได้ส่วนเสียกับการท่องเที่ยวในพื้นที่รอบเหมืองแม่เมาะและการสำรวจแหล่งท่องเที่ยวด้วยแบบบันทึกแหล่งท่องเที่ยวและแบบบันทึกกิจกรรม

ผลการวิจัยพบว่าบ้านเมาะหลวงเป็นสถานที่ที่มีศักยภาพ มีความพร้อม สามารถพัฒนาไปสู่การจัดการท่องเที่ยวโดยชุมชนในลักษณะ การท่องเที่ยวเชิงธรรมชาติ แหล่งศึกษาเรียนรู้อุตสาหกรรมเหมืองถ่านหิน และประวัติศาสตร์ สามารถเชื่อมโยงพื้นที่เพื่อจัดการท่องเที่ยวที่มีความหลากหลายได้เป็นอย่างดี ด้านสาธารณูปโภคและการบริการมีศักยภาพอยู่ในเกณฑ์ปานกลาง ด้านภูมิทัศน์แหล่งท่องเที่ยวทางธรรมชาติยังไม่มี ความเหมาะสม ชุมชนมีฐานทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ มีวิถีชีวิตแบบพึ่งพา ใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน มีวัฒนธรรมประเพณีที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะถิ่น โดยสามารถพัฒนาไปพร้อมกับการอนุรักษ์แหล่งท่องเที่ยวและเส้นทางท่องเที่ยวรอบเหมืองแม่เมาะได้ 4 เส้นทาง และมีโปรแกรมการท่องเที่ยวแนะนำในระยะเวลา 2 วัน 1 คืน

คำสำคัญ : การจัดการท่องเที่ยวโดยชุมชน เหมืองแม่เมาะ

¹ อาจารย์ประจำสาขาวิชาการจัดการธุรกิจบริการระหว่างประเทศ (หลักสูตรนานาชาติ) คณะบริหารธุรกิจ มหาวิทยาลัยพายัพ

² อาจารย์ประจำคณะกรรมการจัดการการท่องเที่ยว สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์

³ อาจารย์ประจำสาขาวิชาการตลาด คณะบริหารธุรกิจ มหาวิทยาลัยพายัพ

⁴ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ประจำสาขาวิชาการท่องเที่ยว คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยโยนก

Abstract

This study of Community Based Tourism Management, focusing on a community around the Mae-Moh Mine, Lampang, aims to examine tourism models, suitable for the situation and potentiality of Mae Moh Mine area, to develop the travel routes for linking to the other attractions around Mae Moh area. The data were collected through in-depth interview and focus group discussion among stakeholders in the area and by surveying tourism attractions and tourism activities in destination.

The results reveal that Ban Moh Luang has most potentiality and readiness to develop tourism management. Ecotourism, Lignite Mining tourism and historical tourism are the most appropriate models in this area, to develop and link the attractions using the various activities under consideration. Ban Moh Luang seems most suitable in all aspects to accommodate tourists in terms of utilities although the current provision of services is only moderate and the landscaping of the natural attractions is not ideal. In addition, this community lives in harmony with its rich natural resources, and has an outstanding culture and customs. The results of this study can inform the development and conservation of four tourist routes, offering a travel program in the area of two days and one night.

Keywords: Community based tourism management, Mae-moh mine

บทนำ

เหมืองแม่เมาะ เป็นเมืองถ่านหินลิกไนต์ที่ใหญ่ที่สุดในประเทศไทย ตั้งอยู่ในพื้นที่อำเภอแม่เมาะ จังหวัดลำปาง ห่างจากตัวจังหวัดลำปางไปตามเส้นทางหลวงสาย ลำปาง-เด่นชัย ประมาณ 28 กิโลเมตร ครอบคลุมพื้นที่มากกว่า 20,000 ไร่ มีปริมาณลิกไนต์ประมาณ 630 ล้านตัน ถูกค้นพบเมื่อปี พ.ศ. 2460 และยังสามารถใช้ได้อีกมากกว่า 30 ปี ในบริเวณพื้นที่รอบเหมืองมีโรงไฟฟ้าอยู่หลายโรง โดยทางการไฟฟ้าฝ่ายผลิตได้จัดจุดชมวิวนักท่องเที่ยวเพื่อกิจกรรมการเรียนรู้กระบวนการทำงานของการขุดถ่านหินลิกไนต์ นอกจากนี้พื้นที่โดยรอบยังมีแหล่งท่องเที่ยวที่น่าสนใจอีกหลายแหล่ง เช่น

สวนพฤกษชาติ กระชังปลาหัวฝาย พิพิธภัณฑ์ศูนย์ถ่านหินลิกไนต์ศึกษา (เหมืองแม่เมาะ) เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว กิจกรรมเล่นสไลเดอร์ข้างบ่อเหมือง นอกจากนั้นยังมีโบราณสถานรอยพระพุทธรูป และถ้ำต่างๆ ในตำบลบ้านดง อีกทั้งบริเวณรอบชุมชนยังมีโบราณสถาน ภาพเขียนสียุคก่อนประวัติศาสตร์ ภาพเขียนสีโบราณค่ายประตุมหาภูเขาไฟจำป่าแดด เป็นต้น

ทรัพยากรการท่องเที่ยว (Tourism Resource) รอบเหมืองแม่เมาะประกอบด้วยสิ่งที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ และสิ่งที่มีมนุษย์สร้างขึ้น ซึ่งเป็นทรัพยากรที่มนุษย์สามารถนำมาใช้ประโยชน์เพื่อการพักผ่อนหย่อนใจและประกอบกิจกรรมนันทนาการอันนำมาซึ่งความพึงพอใจและความสุขในรูปแบบต่างๆ ได้ (Stynes & O'Halloran, 2004; นิคม จารุมณี, 2544) ทรัพยากรการท่องเที่ยวที่สำคัญรอบเหมืองแม่เมาะประกอบไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติ ทรัพยากรทางวัฒนธรรม ทรัพยากรมนุษย์ และทรัพยากรทุน โดยทรัพยากรมนุษย์ที่สำคัญคือทักษะการดูแลเอาใจใส่ด้วยไมตรีจิตและการจัดการการบริหารกำลังคนตามฤดูกาล ทรัพยากรทางวัฒนธรรมที่สำคัญคือ ศิลปะการแสดงและดนตรี ตำนาน และผู้สืบสานงานหัตถกรรมพื้นบ้าน ส่วนทรัพยากรทุนที่สำคัญคือแหล่งทุน โครงสร้างพื้นฐานด้านการคมนาคมขนส่ง ตลอดจนสาธารณูปโภคต่างๆ ดังนั้น

การวางแผนพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวรอบเหมืองแม่เมาะตามหลักการจัดการการท่องเที่ยวโดยชุมชน เพื่อใช้การท่องเที่ยวเป็นเครื่องมือพื้นฐานในการขจัดความยากจนไปใช้ในพื้นที่ (WTO, 2002) ต้องคำนึงถึงตัวชุมชนเองเป็นหลัก ที่ต้องสามารถควบคุมการจัดการการท่องเที่ยวและได้รับผลตอบแทนจากกิจกรรมการท่องเที่ยวอย่างเหมาะสม (Trejos and Chiang, 2009) แม้ว่าการเริ่มต้นพัฒนาการท่องเที่ยวโดยชุมชนจะมีข้อจำกัดเนื่องจากชุมชนไม่มีเงินทุนสนับสนุนการพัฒนาการท่องเที่ยว (Nyaupane et al., 2006) และยังมีข้อจำกัดทางด้านวัฒนธรรม ความขัดแย้งระหว่างอำนาจที่เกี่ยวข้องกับองค์กรภาครัฐในท้องถิ่นที่แตกต่างกัน รวมทั้งผู้มีส่วนได้ส่วนเสียในชุมชน การยอมรับในตัวบุคคลและการจัดการผลประโยชน์ การตั้งเป้าหมายทางการท่องเที่ยว และมุมมองในความรับผิดชอบและการตัดสินใจในการดำเนินการด้านการท่องเที่ยว (Kibicho, 2008)

อย่างไรก็ตามการท่องเที่ยวยังสามารถก่อให้เกิดผลกระทบทางบวกได้ อาทิเช่น สร้างแรงกระตุ้นให้เกิดการรักษาวัฒนธรรมท้องถิ่นเอาไว้ ตลอดจนรื้อฟื้นส่วนใดส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมที่ถูกปล่อยให้สูญหายไปและนำกลับมาสร้างความภาคภูมิใจในอดีตได้อีก (Al-Oun and Al-Hamoud, 2008) ยิ่งไปกว่านั้นหากสามารถหลีกเลี่ยงความขัดแย้งที่แตกต่างกันของแต่ละบุคคลที่มีส่วนเกี่ยวข้อง การร่วมมือดำเนินการเชิงนโยบาย และสร้างพลังขับเคลื่อนที่เกิดจากการแลกเปลี่ยนความรู้ความคิดเห็น

และความสามารถระหว่างสมาชิกในชุมชน (Kibicho, 2008) ก็สามารถพัฒนาการท่องเที่ยวโดยชุมชนของชุมชนรอบเหมืองแม่เมาะขึ้นได้ เนื่องจากความได้เปรียบทั้งด้านแหล่งทุนที่ได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานการไฟฟ้าฝ่ายผลิต และองค์กรต่างๆ ตลอดจนความเข้มแข็งของผู้นำและการรวมตัวกันของชุมชน

ชุมชนรอบเหมืองแม่เมาะจึงจำเป็นต้องสร้างคุณค่าให้แหล่งท่องเที่ยว ด้วยการพัฒนาต่อยอดมรดกทางวัฒนธรรมที่มีอยู่ ให้เกิดความแตกต่างเป็นลักษณะเด่น การจัดทำเส้นทางและการสร้างโปรแกรมท่องเที่ยว สร้างจุดขายและส่งเสริมกิจกรรมการท่องเที่ยวให้เกิดความแตกต่าง มีมูลค่าและประโยชน์สูงสุดต่อสถานที่และสังคมในพื้นที่โดยตระหนักถึง การมีส่วนร่วมของประชาชนและชุมชน คำนึงถึงขนบธรรมเนียมประเพณี วัฒนธรรม วิถีชีวิตที่มีต่อการท่องเที่ยว รวมทั้งการเอื้อประโยชน์ให้ประชาชนทุกส่วนได้รับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่เกิดจากการท่องเที่ยวอย่างเสมอภาคเท่าเทียมกัน โดยหลีกเลี่ยงหรือลดผลกระทบทางลบที่จะเกิดขึ้นให้มากที่สุด ตลอดจนก่อให้เกิดศักยภาพสูงสุดเพื่อตอบสนองความต้องการของนักท่องเที่ยวอย่างแท้จริง (สินธุ์ สโรบล, 2553; คมกฤต วงศ์นาง, 2550) นอกจากนั้นยังมีความจำเป็นต้องมีการศึกษาและประเมินผลกระทบทางการท่องเที่ยวในสองประเด็นหลัก (Nyaupane et al., 2006) คือ 1) ระดับการมีส่วนร่วมและควบคุมด้านการท่องเที่ยว และ 2) จำนวนและประเภทของนักท่องเที่ยวที่เข้ามาในพื้นที่ (Nyaupane et al., 2006) เพื่อก่อให้เกิดความยั่งยืนของการจัดการการท่องเที่ยวโดยชุมชน

รอบเหมืองแม่เมาะยังเป็นพื้นที่ที่มีแหล่งท่องเที่ยวที่มีความหลากหลายทั้งโบราณสถาน ธรรมชาติ และแหล่งเรียนรู้ทางวิทยาศาสตร์ นอกจากนี้ ยังมีมิติของชุมชนรอบเหมืองที่อยู่ร่วมกับกิจกรรมการทำเหมืองถ่านหิน ซึ่งส่งผลออกมาทั้งทางบวกและทางลบต่อคุณภาพชีวิตของชุมชน ดังนั้น การพัฒนาพื้นที่และคุณภาพชีวิตที่ยั่งยืนสำหรับชุมชนและการไฟฟ้าฝ่ายผลิต จึงควรมีลักษณะเป็นการเรียนรู้ร่วมกัน ซึ่งการพัฒนาและการจัดการท่องเที่ยวในพื้นที่ดังกล่าวจะเป็นเครื่องมือสำคัญในการสร้างกระบวนการเรียนรู้ระหว่างชุมชนและชุมชนกับการไฟฟ้าฝ่ายผลิต อีกทั้งเป็นโอกาสสำคัญในการเปิดพื้นที่ให้บุคคลภายนอกได้มีโอกาสแลกเปลี่ยนเรียนรู้ความเป็นอยู่ของชุมชนผ่านการท่องเที่ยวในลักษณะการท่องเที่ยวโดยชุมชน

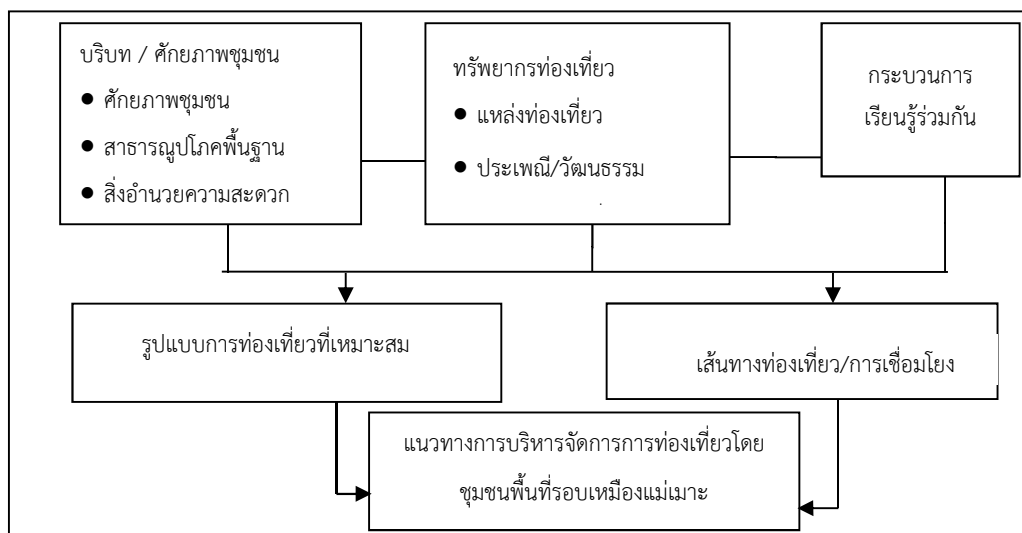
งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาถึงรูปแบบการท่องเที่ยวโดยชุมชนที่เหมาะสมกับสภาพและศักยภาพของพื้นที่รอบเหมืองแม่เมาะ อำเภอแม่เมาะ จังหวัดลำปาง และเพื่อพัฒนาเส้นทางท่องเที่ยวเชื่อมโยงในพื้นที่รอบเหมืองแม่เมาะ ผลการวิจัยจึงเป็นการสร้างองค์ความรู้จากบริบทของพื้นที่เพื่อให้

เกิดการนำความรู้ไปประยุกต์ใช้สร้างมิติสู่การเรียนรู้ในการอยู่ร่วมกันอย่างยั่งยืนของชุมชนรอบเหมืองแม่เมาะ อีกทั้งยังเป็นการสร้างโอกาสขับเคลื่อนการท่องเที่ยวในพื้นที่เป็นอาชีพเสริม อันจะส่งผลต่อความอยู่ดีกินดีของคนในชุมชน นอกจากนี้การศึกษานี้ยังมุ่งให้ความสำคัญกับการศึกษาบริบทท้องถิ่นผ่านชุมชนเป็นสำคัญ โดยมีโจทย์วิจัยหลัก คือ จะพัฒนาการท่องเที่ยวโดยชุมชนรอบพื้นที่เหมืองแม่เมาะ อำเภอแม่เมาะและจัดทำเส้นทางและโปรแกรมการท่องเที่ยวที่เหมาะสมได้อย่างไร

วิธีดำเนินการวิจัย

กรอบการวิจัย

เพื่อให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้องสามารถบริหารจัดการการท่องเที่ยวโดยชุมชนพื้นที่รอบเหมืองแม่เมาะให้มีการพัฒนาอย่างยั่งยืน งานวิจัยนี้จึงมีวัตถุประสงค์การศึกษาสองประการ คือ เพื่อศึกษาถึงรูปแบบการท่องเที่ยวโดยชุมชนที่เหมาะสมกับสภาพและศักยภาพของพื้นที่รอบเหมืองแม่เมาะ อำเภอแม่เมาะ จังหวัดลำปาง และเพื่อพัฒนาเส้นทางท่องเที่ยวเชื่อมโยงในพื้นที่รอบเหมืองแม่เมาะ ซึ่งจำเป็นต้องนำผลการวิเคราะห์บริบทและศักยภาพชุมชน ผลการวิเคราะห์ทรัพยากรท่องเที่ยว และผลการวิเคราะห์สภาพกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันมาบูรณาการเพื่อพัฒนารูปแบบการท่องเที่ยวและเส้นทางท่องเที่ยวเชื่อมโยงดังกล่าว

ข้อมูลและการเก็บรวบรวมข้อมูล

งานวิจัยนี้ได้ทำการเก็บรวบรวมข้อมูลปฐมภูมิเพื่อนำมาวิเคราะห์บริบท/ศักยภาพชุมชนทรัพยากรท่องเที่ยว และกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน ผ่านการวิจัยภาคสนาม โดยใช้วิธีการสัมภาษณ์เชิงลึกและอภิปรายกลุ่มย่อยกลุ่มผู้มีส่วนได้ส่วนเสียในพื้นที่ และวิธีสำรวจพื้นที่เพื่อเก็บข้อมูลเบื้องต้นเกี่ยวกับสถานที่ท่องเที่ยว ในเขตพื้นที่รอบเหมืองแม่เมาะ ได้แก่บ้านเมาะหลวง บ้านห้วยคิง และบ้านทางสูง

กลุ่มประชากรที่ใช้ในการสัมภาษณ์เชิงลึกประกอบด้วย ผู้นำชุมชน ปราชญ์ชุมชน นักท่องเที่ยว ชาวบ้าน ผู้แทนสำนักงานการไฟฟ้าฝ่ายผลิต ผู้นำท้องถิ่น ผู้ประกอบการโฮมสเตย์ตัวแทนชุมชน และผู้มีส่วนร่วมในชุมชนรวม เก็บข้อมูลจากกลุ่มตัวอย่าง 50 รายโดยใช้วิธีการสุ่มตัวอย่างแบบสโนว์บอล หลังจากนั้นจึงได้คัดเลือกตัวแทนชุมชนที่รู้จักจำนวน 12 คนเพื่อจัดกิจกรรมสนทนากลุ่ม (Focus Group) การทำความเข้าใจเกี่ยวกับบทบาทและการมีส่วนร่วมของชุมชนและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เกี่ยวกับสถานที่ท่องเที่ยว พร้อมทั้งทดลองจัดเส้นทางท่องเที่ยวร่วมกับชุมชน ทีมวิจัยได้เขียนโปรแกรมการท่องเที่ยวไปยังสถานที่ท่องเที่ยวต่างๆ จากนั้นจึงได้ลงพื้นที่กำหนดพิกัด GPS และเส้นทางท่องเที่ยวตามโปรแกรมท่องเที่ยวฉบับร่าง ประเมินผลและเลือกเส้นทางที่มีความเหมาะสมเพื่อเสนอแนะแก่ชุมชนต่อไป

เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูลประกอบด้วย

1. แบบสัมภาษณ์เชิงลึกกึ่งมีโครงสร้างสำหรับสัมภาษณ์กลุ่มผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย (Stakeholder) ได้แก่ผู้นำชุมชน ปราชญ์ชุมชน ผู้แทนสำนักงานการไฟฟ้าฝ่ายผลิต และผู้เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวได้แก่ ผู้กำหนดนโยบายของการไฟฟ้าฝ่ายผลิต เจ้าหน้าที่ฝ่ายชุมชนสัมพันธ์ ผู้นำชุมชน และตัวแทนชุมชนรอบเหมืองแม่เมาะ

2. แบบบันทึกการสำรวจพื้นที่แหล่งท่องเที่ยว และรายงานผลการสนทนากลุ่ม

3. แบบประเมินเส้นทางท่องเที่ยวโดยชุมชนแบบมีส่วนร่วมของชุมชนรอบพื้นที่เหมืองแม่เมาะ อำเภอแม่เมาะ จังหวัดลำปาง โดยการประเมินศักยภาพ 4 ด้าน คือศักยภาพด้านการเข้าถึงแหล่งท่องเที่ยว ศักยภาพด้านที่พัก ศักยภาพด้านสิ่งดึงดูดทางการท่องเที่ยว และศักยภาพด้านการสื่อสารทางการตลาด แบ่งระดับคะแนนออกเป็น 5 ระดับ (Likert Scale) คือ มากที่สุด มาก ปานกลาง น้อย

ไม่มี เพื่อใช้ศึกษาความเหมาะสมของโปรแกรมท่องเที่ยว ความเหมาะสมของเส้นทาง และความพร้อมของ การเป็นชุมชนท่องเที่ยว

วิธีการวิเคราะห์ข้อมูล

วัตถุประสงค์ที่ 1 รูปแบบการท่องเที่ยวโดยชุมชนที่เหมาะสมกับสภาพและศักยภาพของพื้นที่รอบเหมืองแม่เมาะ อำเภอแม่เมาะ จังหวัดลำปาง มีการดำเนินการดังนี้ คือ

การศึกษารูปแบบการท่องเที่ยวที่เหมาะสมกับสภาพและศักยภาพของพื้นที่โดยใช้ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยว ศักยภาพในการรองรับการท่องเที่ยว ในมิติของความสามารถของพื้นที่และชุมชนในการรองรับการท่องเที่ยว การบริการการท่องเที่ยว และสาธารณูปโภค รวมถึงสถานที่พัก การสำรวจพื้นที่ โดยใช้วิธีการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงเนื้อหา (Content Analysis)

วัตถุประสงค์ที่ 2 พัฒนาแหล่งท่องเที่ยวและเส้นทางท่องเที่ยวเพื่อเชื่อมโยงเส้นทางท่องเที่ยวในพื้นที่รอบเหมืองแม่เมาะ อำเภอแม่เมาะ จังหวัดลำปาง มีการดำเนินการดังนี้ คือ

- 1) การสำรวจเพื่อพัฒนาและเชื่อมโยงเส้นทางท่องเที่ยว และสร้างโปรแกรมท่องเที่ยว
- 2) การประเมินเส้นทางท่องเที่ยวโดยชุมชน และเสนอแนะเส้นทางและโปรแกรมการท่องเที่ยวเชื่อมโยงแหล่งท่องเที่ยวในพื้นที่ของการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแม่เมาะและแหล่งท่องเที่ยวในพื้นที่รอบเหมืองแม่เมาะ

ผลการศึกษา

การศึกษารูปแบบการท่องเที่ยวที่เหมาะสมกับสภาพและศักยภาพของพื้นที่ได้ใช้ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยว ศักยภาพในการรองรับการท่องเที่ยว ในมิติของความสามารถของพื้นที่และชุมชนในการรองรับการท่องเที่ยว การบริการการท่องเที่ยวและสาธารณูปโภค รวมถึงสถานที่พักพบว่าพื้นที่รอบเหมืองแม่เมาะมีหลายหมู่บ้าน แต่พื้นที่ค่อนข้างห่างไกลกันทำให้การเชื่อมโยงเส้นทางเพื่อให้เกิดการจัดการท่องเที่ยวโดยชุมชนทำได้ยากและเกินความสามารถการจัดการของชาวบ้านในชุมชน ดังนั้นทีมวิจัยจึงกำหนดขอบเขตการศึกษาศักยภาพในการเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงนิเวศ การจัดการการใช้ประโยชน์ของพื้นที่เพื่อให้เกิดความยั่งยืน การจัดการด้านการให้ความรู้และสร้างจิตสำนึก และการมีส่วนร่วมของชุมชนในกิจกรรมการท่องเที่ยว (สถาบันวิจัยสภาวะแวดล้อม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2548) ในครั้งนี้ให้เป็นพื้นที่ที่ต่อเนื่องกัน คือ บ้านเมาะหลวง บ้านห้วยคิง และบ้านหางสูง พบเบื้องต้น

ว่า การพัฒนาเส้นทางท่องเที่ยวตามรูปแบบการจัดการท่องเที่ยวโดยชุมชนที่เหมาะสมยังคงควรเป็นเส้นทางเฉพาะพื้นที่บ้านแม่หลวง เนื่องจากสาธารณูปโภคพื้นฐานเหมาะสม มีที่พักโฮมสเตย์ และแหล่งท่องเที่ยวสำคัญ อยู่ในพื้นที่ ดังนั้นทีมวิจัยจึงกำหนดขอบเขตการศึกษาในครั้งนี้ ให้บ้านแม่หลวงเป็นหลักในการเชื่อมโยงเส้นทางท่องเที่ยว

1. รูปแบบการท่องเที่ยวโดยชุมชนที่เหมาะสมกับสภาพและศักยภาพของพื้นที่รอบเหมืองแม่เมาะ อำเภอแม่เมาะ จังหวัดลำปาง

1.1 รูปแบบการท่องเที่ยว ผู้วิจัยได้แบ่งประเภทการท่องเที่ยวเป็น 5 ประเภท คือ 1) แหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์ 2) แหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม 3) แหล่งท่องเที่ยวชมสินค้า OTOP 4) แหล่งท่องเที่ยวธรรมชาติ และ 5) แหล่งท่องเที่ยวที่สร้างขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์ทางการท่องเที่ยวรวมทั้งเหมืองถ่านหินแม่เมาะ

รูปแบบการท่องเที่ยวโดยชุมชนที่เหมาะสมกับสภาพและศักยภาพของพื้นที่รอบเหมืองแม่เมาะ อำเภอแม่เมาะ จังหวัดลำปาง คือแหล่งท่องเที่ยวธรรมชาติ แหล่งศึกษาเรียนรู้อุตสาหกรรมเหมืองถ่านหิน และแหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์ เป็นหลัก โดยกลุ่มแหล่งท่องเที่ยวเชิงธรรมชาติที่เหมาะสมในเชิงเส้นทางการเดินทาง การเข้าถึง และสิ่งอำนวยความสะดวก ได้แก่ การชมทัศนียภาพเขื่อนแม่ขาม ภูเขาไฟจำป่าแดด แผ่นดินไหว วัดถ้ำอินทร์เนรมิต และทุ่งดอกบัวตอง ซึ่งเป็นแหล่งท่องเที่ยวประเภททั้งที่เกิดจากธรรมชาติและแหล่งท่องเที่ยวที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์ทางการท่องเที่ยว เป็นการใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ให้เกิดประโยชน์ ซึ่งเป็นการพัฒนาและฟื้นฟูแหล่งท่องเที่ยวให้เกิดความยั่งยืน พร้อมกันนี้ได้จัดทำโปรแกรมการท่องเที่ยวเพื่อเป็นประโยชน์ในการบริหารจัดการด้านการท่องเที่ยวของชุมชน โดยชุมชนที่มีความเหมาะสมในพื้นที่คือบ้านแม่หลวง เนื่องจากเป็นสถานที่มีความพร้อม สามารถพัฒนาไปสู่การจัดการท่องเที่ยวโดยชุมชนมากกว่าบ้านห้วยคิงและบ้านหางฮูง

1.2 ศักยภาพของพื้นที่รอบเหมืองแม่เมาะ อำเภอแม่เมาะ จังหวัดลำปาง เพื่อรองรับการท่องเที่ยวโดยชุมชนแบบมีส่วนร่วมของชุมชน ได้มีการประเมินศักยภาพใน 2 ส่วนด้วยกันคือ

1) การประเมินศักยภาพของพื้นที่รอบเหมืองแม่เมาะ ได้แก่

ศักยภาพของพื้นที่รอบเหมืองแม่เมาะ อำเภอแม่เมาะ จังหวัดลำปาง จากการประเมินศักยภาพ ด้านความหลากหลายของกิจกรรม พบว่า สามารถพัฒนาและเชื่อมโยงพื้นที่เพื่อจัดการ

ท่องเที่ยวที่มีความหลากหลายได้เป็นอย่างดี แต่ต้องมีการบูรณาการการใช้ทรัพยากรที่ยังกระจุก
กระจายให้มีประสิทธิภาพการท่องเที่ยวก็จะสามารถเพิ่มมูลค่าและคุณค่าของพื้นที่บ้านเมะหลวง
และชุมชนรอบเหมืองเพื่อการท่องเที่ยวได้เป็นอย่างดี ด้านความพร้อมในการรองรับนักท่องเที่ยว ด้าน
สาธารณูปโภค และความพร้อมในการบริการนั้น พบว่าศักยภาพในแต่ละแหล่งท่องเที่ยวมีความพร้อม
แตกต่างกัน ในภาพรวมมีศักยภาพอยู่ในเกณฑ์ปานกลาง ในขณะที่บ้านเมะหลวงมีความพร้อมมากกว่า
เมื่อเทียบกับบ้านห้วยคิงและทางสูงที่ยังไม่มีความพร้อม เช่น มีวัฒนธรรม ความเป็นมาที่เก่าแก่ มี
บ้านพักโฮมสเตย์ และมีสาธารณูปโภคด้านการเข้าถึงเป็นอย่างดีและด้านทางธรรมชาติและวัฒนธรรม
รวมถึงด้านลักษณะการรวมกลุ่มของชุมชน พบว่าชุมชนมีฐานทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ และมี
วิถีชีวิตแบบพึ่งพาและใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน ชุมชนมีวัฒนธรรมประเพณีที่เป็นเอกลักษณ์
เฉพาะที่

นอกจากนี้ด้านลักษณะเด่นของชุมชนบ้านเมะหลวง และพื้นที่รอบเหมืองมีประวัติชุมชนที่มี
ลักษณะเด่นและแปลกไปจากชุมชนอื่นกล่าวคือ การเป็นชุมชนผู้เสียสละของชาติไทย จากการที่ยอม
อพยพออกจากถิ่นฐานเดิมอันเป็นแผ่นดินของบรรพบุรุษ โดยสาเหตุที่ต้องอพยพมาก็เนื่องมาจาก
ทางการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยต้องการที่ดินเพื่อเปิดหน้าดินสำหรับชุดบ่อเหมืองลิกไนต์ ซึ่งมี
หน้าที่และความรับผิดชอบในการผลิตถ่านลิกไนต์เพื่อเป็นเชื้อเพลิงให้กับโรงไฟฟ้าแม่เมาะ โดยกำลัง
ผลิตของโรงไฟฟ้าแม่เมาะ ปัจจุบันคิดเป็นประมาณ 20 % ของกำลังผลิตของทั้งประเทศจากสาเหตุ
ดังกล่าวจึงทำให้ต้องมีการอพยพชุมชนบ้านเมะหลวงเดิมมาตั้งหมู่บ้านใหม่

สำหรับด้านการสาธารณูปโภคพื้นฐานและสิ่งอำนวยความสะดวก มีความพร้อมเรื่องที่พักโฮมส
เตย์ การคมนาคม รวมถึงการเข้าถึงแหล่งท่องเที่ยว แต่ต้องมีการพัฒนาเพื่อรองรับการท่องเที่ยวที่จะ
เกิดขึ้นในอนาคตได้ ที่สำคัญต้องมีการพัฒนาการมีส่วนร่วมของคนในชุมชน ทำให้ชุมชนรู้สึกเป็นเจ้าของ
และเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนา จะทำให้การจัดการการท่องเที่ยวโดยชุมชน สามารถสร้าง
ความพร้อมในการจัดกิจกรรมการท่องเที่ยว การจัดบริการและสิ่งอำนวยความสะดวกต่างๆ ให้พร้อม
สำหรับการบริการนักท่องเที่ยว

ส่วนศักยภาพของพื้นที่รอบเหมืองแม่เมาะที่ยังไม่มีความเหมาะสม ได้แก่ ด้านอัตลักษณ์ของ
แหล่งท่องเที่ยว ซึ่งพบว่าพื้นที่ในเชิงภูมิทัศน์ในแหล่งท่องเที่ยวทางธรรมชาติ เช่น ภูเขาไฟจำป่าแดด ถ้ำ
เทพสถิตย์ แผ่นดินหวดยังมีภูมิทัศน์ที่ยังไม่ได้รับการปรับปรุงให้เหมาะสมและสวยงาม

2) การประเมินศักยภาพของแหล่งท่องเที่ยว

ด้านศักยภาพในการจัดการทรัพยากรท้องถิ่นของพื้นที่รอบเหมืองแม่เมาะ เพื่อเป็นทรัพยากรท่องเที่ยวในด้านการเข้าถึงแหล่งท่องเที่ยว ด้านที่พัก ด้านสิ่งดึงดูดทางการท่องเที่ยว และอำนวยความสะดวกและด้านการสื่อสารทางการตลาด พบว่า แหล่งท่องเที่ยวที่มีศักยภาพระดับมากที่สุดเรียงตามค่าเฉลี่ย ได้แก่ จุดชมวิว 360 องศา พิพิธภัณฑสถานหินลิกไนต์ ลานสไลเดอร์ พุ่มดอกบัวตอง ศาลหลักเมือง และสวนพฤกษชาติเหมืองลิกไนต์ แหล่งท่องเที่ยวที่มีศักยภาพระดับมากได้แก่ ถ้ำอินทร์เนรมิต ภาพเขียนสีประตูปา และพระเจ้าสามองค์ แหล่งท่องเที่ยวที่มีศักยภาพระดับปานกลางได้แก่ ถ้ำเทพสถิต วัดแม่หลวงและพิพิธภัณฑสถานพื้นบ้าน และภูเขาไฟจำป่าแดด ส่วนแหล่งท่องเที่ยวที่มีศักยภาพระดับน้อยคือ แผ่นดินหวิด (ดังตารางที่ 1)

ตารางที่ 1 แสดงศักยภาพแหล่งท่องเที่ยวในโปรแกรมการท่องเที่ยวโดยชุมชนพื้นที่รอบเหมือง

แหล่งท่องเที่ยว	ศักยภาพแหล่งท่องเที่ยวในโปรแกรม	
	ระดับศักยภาพ	ศักยภาพของแหล่งท่องเที่ยว
1. จุดชมวิว 360 องศา	3.50	มากที่สุด
2. พิพิธภัณฑสถานหินลิกไนต์	3.50	มากที่สุด
3. ลานสไลเดอร์	3.50	มากที่สุด
4. พุ่มดอกบัวตอง	3.25	มากที่สุด
5. ศาลหลักเมือง	3.25	มากที่สุด
6. สวนพฤกษชาติ เหมืองลิกไนต์	3.25	มากที่สุด
7. ถ้ำอินทร์เนรมิต	2.75	มาก
8. ภาพเขียนสีประตูปา	2.75	มาก
9. พระเจ้าสามองค์	2.50	มาก
10. ถ้ำเทพสถิต	2.25	ปานกลาง
11. วัดแม่หลวงและพิพิธภัณฑสถานพื้นบ้าน	2.25	ปานกลาง
12. ภูเขาไฟจำป่าแดด	2.25	ปานกลาง
13. แผ่นดินหวิด	1.50	น้อย

จากการวิจัยพบว่า ทั้ง 3 หมู่บ้านที่ศึกษาในโครงการ มีบ้านแม่หลวงเท่านั้นที่มีศักยภาพ มีความเหมาะสม เนื่องจากรูปแบบการท่องเที่ยวของหมู่บ้านได้มีการพัฒนาขึ้นมาในระดับหนึ่งแล้ว คือ มีความพร้อมขององค์ประกอบทางการท่องเที่ยว ได้แก่ แหล่งท่องเที่ยว กิจกรรมการท่องเที่ยว การบริการการท่องเที่ยว สิ่งอำนวยความสะดวก ซึ่งทุกอย่างองค์ประกอบเหล่านี้สอดคล้องกับค่านิยม 3S กล่าวคือในชุมชนมีการจัดการความสะอาด ความปลอดภัยและความพึงพอใจที่บริการแก่นักท่องเที่ยวที่เข้ามาเยือน

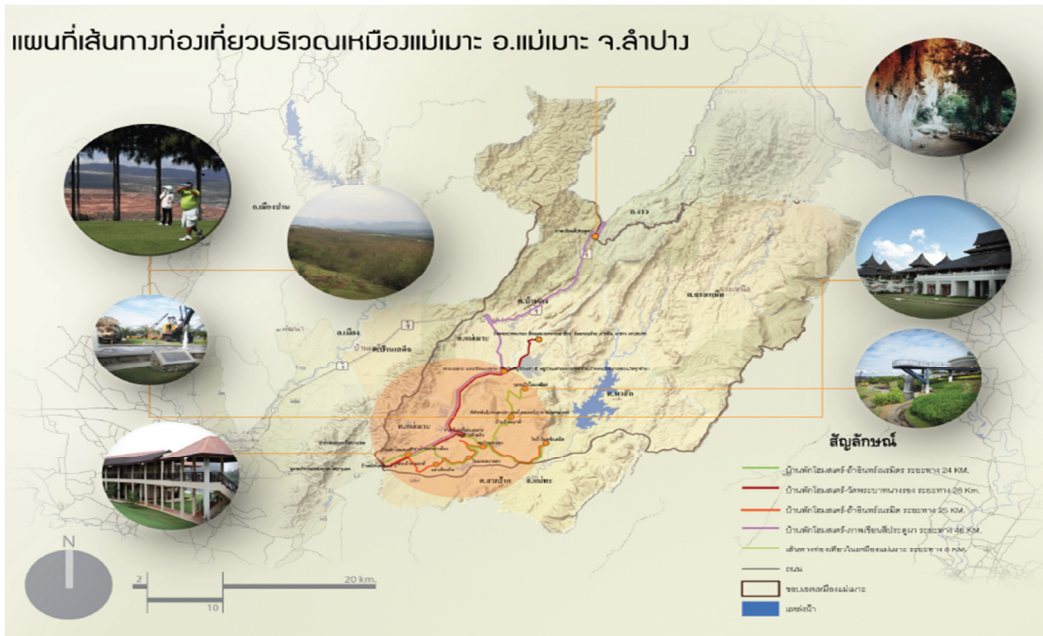
2. การพัฒนาเส้นทางท่องเที่ยวเชื่อมโยงในพื้นที่รอบเหมืองแม่เมาะ อำเภอแม่เมาะ จังหวัด ลำปาง

จากข้อค้นพบ ทรัพยากรท่องเที่ยวบริเวณพื้นที่เหมืองแม่เมาะ ในพื้นที่บ้านแม่หลวงและพื้นที่ใกล้เคียงแล้ว ยังรวมถึงแหล่งท่องเที่ยวในพื้นที่ของการไฟฟ้าฝ่ายผลิต ซึ่งผู้วิจัยได้แบ่งประเภทการท่องเที่ยวเป็น 5 ประเภท ดังกล่าวข้างต้น

โดยภาพรวมแล้วจะพบว่าแหล่งท่องเที่ยวที่เกิดจากการสร้างเพื่อวัตถุประสงค์การท่องเที่ยว และแหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์จะมีศักยภาพเป็นแหล่งท่องเที่ยวมากที่สุด แหล่งท่องเที่ยวธรรมชาติมีศักยภาพเป็นแหล่งท่องเที่ยวในระดับปานกลาง อาจเป็นเพราะยังไม่ได้มีการพัฒนาหรือบูรณะให้เหมาะสม ส่วนแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมและการชมสินค้าชุมชนนั้น ยังคงเป็นวิถีชีวิตที่ชุมชนปฏิบัติสืบทอดกันมาแต่บรรพบุรุษ ได้มีการรื้อฟื้นประเพณีแห่ช้างผ้าซึ่งเป็นประเพณีดั้งเดิมขึ้นมาเป็นหนึ่งเดียวในประเทศไทยเพื่อสร้างจุดต่างแต่ยังไม่ได้มีการส่งเสริมการสร้างอัตลักษณ์และทำการประชาสัมพันธ์อย่างจริงจัง

จากการประเมินศักยภาพแหล่งท่องเที่ยวข้างต้น ผู้วิจัยได้พัฒนาเส้นทางท่องเที่ยวเพื่อเชื่อมโยงเส้นทางท่องเที่ยวทั้ง 13 แห่ง ในพื้นที่รอบเหมืองแม่เมาะ โดยแบ่งออกเป็น 4 เส้นทาง (ภาพประกอบที่ 1) ได้แก่ เส้นทางที่ 1 บ้านพักโฮมสเตย์-ถ้ำอินทร์เนรมิตร ระยะทาง 24 กิโลเมตร เส้นทางที่ 2 บ้านพักโฮมสเตย์-วัดพระบาทนางรอง ระยะทาง 26 กิโลเมตร เส้นทางที่ 3 บ้านพักโฮมสเตย์-ถ้ำอินทร์เนรมิตร ระยะทาง 24 กิโลเมตร เส้นทางที่ 4 บ้านพักโฮมสเตย์-ภาพเขียนสีประตูผา ระยะทาง 46 กิโลเมตร และเสนอแนะให้จัดทำเส้นทางและกำหนดโปรแกรมการท่องเที่ยวในระยะเวลา 2 วัน 1 คืน ตามผลการประเมิน และการสนทนากลุ่มร่วมกับตัวแทนชุมชน

ภาพประกอบ 1 แสดงแผนที่เส้นทางท่องเที่ยวบริเวณเหมืองแม่เมาะ อ.แม่เมาะ จ.ลำปาง

ข้อเสนอแนะ

ในการพัฒนาการท่องเที่ยวโดยชุมชนรอบเหมืองแม่เมาะอย่างยั่งยืนนั้น ควรมีการจัดการท่องเที่ยวโดยชุมชนรอบเหมืองแม่เมาะ แต่จากการศึกษาครั้งนี้พบว่าเป็นการดำเนินการโดยบุคคลในท้องถิ่นจำนวนไม่มากนัก ยังขาดการสื่อสารและการบริหารจัดการที่ดี แม้ว่าจะได้รับงบประมาณสนับสนุนจากองค์กรท้องถิ่นและการไฟฟ้าฝ่ายผลิตต่งนั้นผู้วิจัยได้มีข้อเสนอแนะในเชิงนโยบายและการดำเนินงานดังนี้

ข้อเสนอแนะในเชิงนโยบาย

การจัดการท่องเที่ยวโดยชุมชนแบบมีส่วนร่วมของชุมชนรอบพื้นที่เหมืองแม่เมาะ อำเภอมะเมาะ จังหวัดลำปาง ควรมีแผนการจัดการผลกระทบต่างๆ ที่เกิดขึ้นกับชุมชน เพื่อหลีกเลี่ยงหรือลดความเสียหายจากการท่องเที่ยว ซึ่งผู้เกี่ยวข้องทุกฝ่าย ทั้งชุมชนและหน่วยงานภาคท้องถิ่นและภาครัฐที่เกี่ยวข้องจะต้องมีการพิจารณาแนวทางในการจัดการและลดผลกระทบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งความขัดแย้งที่เกิดจากการอพยพชาวบ้านและการจ่ายค่าชดเชยต่างๆ ระหว่างการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (กฟผ.) กับชุมชนรอบเหมือง ถือเป็นเรื่องที่เปราะบางและเป็นข้อพิพาทจนถึงปัจจุบันนี้ ดังนั้นในการจัดการการท่องเที่ยวโดยชุมชนรอบพื้นที่เหมืองแม่เมาะ จึงควรมีการเสนอแผนการท่องเที่ยวต่อองค์กร

บริหารส่วนท้องถิ่นในการจัดทำยุทธศาสตร์ท่องเที่ยวแบบบูรณาการ แผนดังกล่าวจะเป็นแนวทางในการป้องกันและเตรียมการสำหรับการรองรับผลกระทบต่างๆ อันเกิดจากการเปิดชุมชนท่องเที่ยว ซึ่งควรบูรณาการระดับพื้นที่ คือระดับอำเภอแม่เมาะ ให้มีแผนยุทธศาสตร์หลัก ซึ่งอาจเชิญไฟฟ้าฝ่ายผลิตมาเป็นภาคีร่วม อันจะก่อให้เกิดพลังในการขับเคลื่อนยุทธศาสตร์ท่องเที่ยว และมีความยั่งยืนมากกว่าที่แต่ละชุมชนต่างคนต่างทำ จากการวิเคราะห์เนื้อหาและการระดมความคิดของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวโดยชุมชนรอบพื้นที่เหมืองแม่เมาะ

ข้อเสนอแนะในการดำเนินงาน

แนวคิดและข้อเสนอแนะที่ได้จากการวิจัยครั้งนี้ ได้จากการระดมความคิดและสนทนากลุ่มอย่างกว้างขวางกับตัวแทนชุมชน หลังจากที่มีการทดลองเส้นทางและประเมินศักยภาพแหล่งท่องเที่ยวตามโปรแกรมที่จัดขึ้น ซึ่งสรุปได้เป็นประเด็นต่างๆ ดังนี้

ด้านการพัฒนาการท่องเที่ยว ควรมีการศึกษาประวัติศาสตร์ ขนบธรรมเนียมและประเพณีดั้งเดิม วิถีชีวิตของชุมชน และสิ่งแวดล้อมปัจจุบัน เพื่อนำมาต่อยอดพัฒนามาเป็นฐานของการอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติ ด้วยการสร้างอัตลักษณ์และเพิ่มคุณค่าให้เกิดความสมดุลและโดดเด่น พร้อมทั้งสื่อสารและประชาสัมพันธ์ให้นักท่องเที่ยวได้รับรู้อย่างทั่วถึง

ด้านการบริหารจัดการท่องเที่ยวโดยชุมชน คนท้องถิ่นควรได้รับการส่งเสริมและสนับสนุนให้ตระหนักถึงการทำงานเป็นทีม รวมถึงการสร้างเครือข่าย เพื่อความสะดวกในการติดต่อประสานงานให้นักท่องเที่ยว จัดให้มีผู้ประสานงาน ศูนย์บริการข้อมูลท่องเที่ยวชุมชน ซึ่งสามารถเชื่อมโยงการท่องเที่ยวกับการพัฒนาชุมชนโดยรวมได้ มีกฎ-กติกาในการจัดการสิ่งแวดล้อม วัฒนธรรม และการท่องเที่ยว มีการกระจายผลประโยชน์ที่เป็นธรรม และมีกองทุนที่เอื้อประโยชน์ต่อการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของชุมชน

ด้านมัคคุเทศก์ ควรมีการสืบทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น โดยการเตรียมเยาวชนรุ่นใหม่ในท้องถิ่นให้เป็นมัคคุเทศก์น้อย มีการอบรมมัคคุเทศก์ท้องถิ่น เพื่อสืบทอดและสามารถให้ข้อมูลแก่นักท่องเที่ยวได้อย่างเพียงพอ เป็นการถ่ายทอดภูมิปัญญาของแต่ละหมู่บ้านผ่านมัคคุเทศก์เหล่านี้

ด้านพาหนะในการเดินทางในท้องที่ยังมีการจำกัดด้านเส้นทางและเวลา จึงไม่สะดวกสำหรับกลุ่มนักท่องเที่ยวที่ไม่ได้เดินทางด้วยรถยนต์ส่วนบุคคล ดังนั้นจึงควรมีรถตู้บริการรับส่ง หรือจัดหายานพาหนะไว้บริการ

ด้านเส้นทางการท่องเที่ยว ควรมีการขยายเส้นทางและเชื่อมโยงเส้นทางการท่องเที่ยวเพิ่มขึ้น โดยพัฒนาศักยภาพแหล่งท่องเที่ยวอื่นๆ โดยไม่ทำลายทรัพยากรธรรมชาติ วัฒนธรรม และเอกลักษณ์ของชาติ โดยคำนึงถึงขีดความสามารถในการรองรับของแหล่งท่องเที่ยว เพื่อให้สอดคล้องกับยุทธศาสตร์การพัฒนาและฟื้นฟูแหล่งท่องเที่ยวให้เกิดความยั่งยืน ตามแผนพัฒนาการท่องเที่ยวแห่งชาติ พ.ศ. 2555 - 2559 รวมทั้งพัฒนาเส้นทาง การคมนาคม

ด้านความร่วมมือ ในการส่งเสริมสนับสนุนการท่องเที่ยวรอบเมืองแม่เมาะ จำเป็นต้องได้รับความร่วมมือจากทุกฝ่ายทั้งหน่วยงานของรัฐ เอกชน และชุมชนเอง

ด้านกิจกรรมการท่องเที่ยว ควรมีการทำงานด้วยระบบเครือข่าย เพื่อให้ให้นักท่องเที่ยวมีกิจกรรมมากขึ้น เพื่อขยายระยะเวลาพักให้นานขึ้น

เอกสารอ้างอิง

- คมกฤต วงศ์นาง . (2550). *การจัดการธุรกิจท่องเที่ยว* . พิมพ์ครั้งที่ 2. มหาวิทยาลัยพายัพ. เชียงใหม่.
- นิคม จารุมณี. (2544). *การท่องเที่ยวและการจัดการอุตสาหกรรมท่องเที่ยว*. พิมพ์ครั้งที่ 2. โอเดียนสโตร์. กรุงเทพฯ.
- สถาบันวิจัยสภาวะแวดล้อม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (2548). *คู่มือการประเมินมาตรฐานคุณภาพแหล่งท่องเที่ยวเชิงนิเวศ*. สำนักงานพัฒนาการท่องเที่ยว กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา.
- สินธุ์ สโรบล. (2547). *การจัดการท่องเที่ยวโดยชุมชน*. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.). ประชาคมวิจัย ฉบับที่ 57 (กันยายน-ตุลาคม) หน้าที่ 15-21.
- Al-Oun, S., & Al-Homoud, M. (2008). *The potential for developing community-based tourism among the Bedouins in the Badia of Jordan*. Journal of Heritage Tourism, 3 (1), 36-54.
- Kibicho, W. (2008). *Community-based tourism: A factor-cluster segmentation approach*. Journal of Sustainable Tourism, 16 (2), 211-231.
- Nyaupane, G. P.; Morais, D. B. & Dowler, L. (2006). *The role of community involvement and number/type of visitors on tourism impacts: A controlled comparison of Annapurna, Nepal and Northwest Yunnan, China*. Tourism Management, 27 (6), 1373-1385.
- Styles, D. J., O'Halloran, C. (2004). *Tourism Planning*. East Lansing, MI: Cooperative Extension Service, Extension Bulletin12004, University of Michigan, October 1987, pp. 12-13.

- Trejos, B., & Chiang, L.-H. H. (2009). *Local economic linkages to community-based tourism in rural Costa Rica*. Singapore Journal of Tropical Geography, 30, 373-387.
- World Tourism Organization. (2002). *Tourism and Poverty Alleviation*. World Tourism Organization, Madrid.